

DOI: 10.31648/pw.6456

ANDRZEJ SZMYT

ORCID: <https://orcid.org/0000-00025460-7380>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

STRUKTURA SZKOLNICTWA W IMPERIUM ROSYJSKIM NA POCZĄTKU XIX WIEKU. ZARYS PROBLEMU

The structure of education in the Russian Empire at the beginning of the 19th century – outline of the issue

SŁOWA KLUCZOWE: XIX wiek, Rosja, Aleksander I, szkolnictwo, okręgi naukowe (szkolne), kuratorzy, uniwersytety, system zależności

KEYWORDS: 19th century, The Russian Empire, Alexander I, education, school districts, curators, universities, dependency system

ABSTRACT: Having ascended the throne, Tsar Alexander established for the first time the Ministry of Education in 1802. Then the legal framework for the modern education in the Russian Empire was devised by a document called *The Provisional Regulations of Public Enlightenment of the Russian Empire* enacted 24th of January 1803, whereby six educational (school) districts were erected. The universities rode herd on schools. Next rescripts determined a.o. relations between schools and their policy. The system lasted until the fourth decade of the 19th century when Tsar started to restrict the autonomy of universities as well as unify their structure and educational system.

1. Projekt reformy szkolnictwa w Rosji na początku XIX wieku

Aleksander I, wnuk Katarzyny II, wstąpił na tron w 1801 r. po śmierci swego ojca Pawła I, który został usunięty od władzy, a jednocześnie zgładzony w wyniku przewrotu pałacowego. Aleksander Pawłowicz zapewne wiedział o zamiarach zamachowców, nie brał jednak bezpośredniego udziału w zabójstwie prawowitego władcy (Andrusiewicz 2015, 131-132, 142-146). Młody car wykształcony i przepojony ideałami oświecenia zamierzał z pomocą przyjaciół i doradców jak najszybciej zreformować państwo. Swoje koncepcje reformatorskie rozważał jednak znacznie wcześniej, m.in. podczas częstych spotkań z ówczesnymi przyjaciółmi, którzy tworzyli tzw. Tajny Komitet. W konsekwencji przeprowadzonych reform z początkiem XIX wieku doszło do radykalnej zmiany w organizacji wewnętrznej Imperium

Rosyjskiego (Andrusiewicz 2015, 185-186; Szmyt 2019, 155). Ważnym elementem planowanych zmian miało być stworzenie nowoczesnego systemu szkolnictwa, którego podstawę miały tworzyć uniwersytety. Organizacja szkół w Rosji, która wówczas została ustalona i zatwierdzona przez Aleksandra I, w dużej mierze oparta była na wzorach polskiej Komisji Edukacji Narodowej, a głównym orędownikiem reform w tej dziedzinie stał się książę Adam Jerzy Czartoryski, bliski wówczas współpracownik młodego cara i członek Tajnego Komitetu (Andrusiewicz 2015, 127-128, 167-168, 183-188; Fiodorow 1993, 297).

Pierwsze posiedzenie Tajnego Komitetu poświęcone reformie oświaty w Rosji odbyło się 23 grudnia 1801 r., a dawny nauczyciel cara Aleksandra I – Szwajcar Fryderyk de La Harpe, przedstawił na nim memoriał dotyczący organizacji szkolnictwa. Należy podkreślić, iż spośród projektów reform w Rosji (m.in. konstytucja, senat, sprawa chłopska) reformę oświaty publicznej traktowano priorytetowo. Na posiedzeniu Tajnego Komitetu 10 lutego 1802 r. książę Adam Jerzy Czartoryski przedstawił carowi projekt organizacji administracji państwowej Imperium Rosyjskiego. Według koncepcji księcia najwyższa władza administracyjna spoczywać miała w ręku ośmiu ministerstw, a na pierwsze miejsce książę wysunął ministerstwo, które powinno sprawować nadzór nad sprawami szkolnictwa. Ostatecznie ustalono, że przyjmie ono nazwę – Ministerstwo Oświecenia Publicznego. Utworzenie ministerstw zostało zatwierdzone 12 maja 1802 r. Natomiast odpowiedni manifest car podpisał 8 września 1802 r. Ministerstwa zastąpiły istniejące wcześniej kolegia jako urzędy centralne. Były też inaczej zorganizowane i miały „odmienną strukturę i inny tryb działania” (Bazyłow 1986, 174. Por. Truchim 1960, 35; Beauvois 2010, 30; Sbornik 1902/2, 1-5).

Pierwszym Ministrem Oświecenia Publicznego, którego został syn Kozaka z Ukrainy, wykształcony m.in. w szkołach jezuickich – Piotr Wasylewicz (Bazylewicz) hr. Zawadowski, natomiast towarzyszem ministra, czyli wiceministrem resortu – Michaił Nikitycz Murawiew.

Minister Oświecenia Publicznego, wychowania młodzieży i rozpowszechniania nauki ma w swoim bezpośrednim zarządzie główną administrację szkół wraz ze wszystkimi podległymi jej działami, Akademie Nauk, uniwersytety i wszystkie inne szkoły z wyjątkiem szkół przekazanych opiece miłościwej naszej rodzicielki cesarzowej Marii Teodorównie i znajdujących się według oddzielnego zarządzenia naszego w zarządzie innych osób i miejsc, [...] biblioteki publiczne, gabinety przyrodnicze, muzea i wszelkie urządzenia służące do rozpowszechniania nauki (Nowy Pamiętnik Warszawski 1803/10, 176; Truchim 1960, 35-36).

Równoległe (12 września 1802 r.) powołano Komisję Szkolną, w której skład weszli: minister jako przewodniczący, jego zastępca, a ponadto tajni radcy – książę Adam Jerzy Czartoryski i hrabia Seweryn Potocki, pisarz i wojskowy Fryderyk

Maksymilian Klinger, akademicy i radcy stanu – Stefan Jakowlewicz Rumowski, Mikołaj Jakowlewicz Ozierieckowski, Mikołaj Iwanowicz Fus, Mikołaj Mikołajewicz Nowosilcow i hrabia Paweł Stroganow. Znaleźli się tam również członkowie dawnej komisji jeszcze z czasów Katarzyny II, a mianowicie: Teodor Jankowicz de Myriewo, Piotr Iwanowicz Pastuchow i Piotr Semenowicz Świstunow. Kierownikiem kancelarii (sekretarzem) Komisji Szkolnej został Wasilij Nazarowicz Karazin (Andrusiewicz 2015, 167-168, 185-186; Beauvois 2010, 369-370; Rozdestvenskyi 1902/2, 39-40; Sbornik 1902/2, 1-5; Szmyt 2009, 34-35; Truchim 1960, 36-42).

Komisja Szkolna miała się zająć stworzeniem podstaw prawnych dla nowoczesnego systemu edukacji, w tym opracowaniem projektu ustawy o ustroju szkół na terenie cesarstwa, a następnie jej realizacją. Pierwsze posiedzenie komisji pod przewodnictwem ministra Zawadowskiego odbyło się 13 września 1802 r. Jej członkom – Mikołajowi Ozierieckowskiemu i Mikołajowi Fusowi polecono wówczas opracowanie projektu organizacji szkół wyższych, z kolei Fryderykowi Klingerowi szkół niższego szczebla. Natomiast na zebraniu komisji 27 września 1802 r. akademik Fus wygłosił referat, w którym przedstawił pierwszą wersję nowej organizacji systemu szkolnictwa w Imperium Rosyjskim. Należy podkreślić, że w trakcie ustalania zakresu działania Komisji Szkolnej oraz w projekcie zaprezentowanym przez Fusa wyraźnie uwydatniły się wpływy polskie, zaczerpnięte z rozwiązań zastosowanych wcześniej przez Komisję Edukacji Narodowej. Chodzi tu przede wszystkim o koncepcję zakładającą piramidalną hierarchię władz administracji szkolnej, a więc podporządkowanie wszystkich szkół uniwersytetom (Szmyt 2009, 36; Truchim 1960, 43).

Z kolei w dniu 4 października 1802 r. na kolejnym posiedzeniu Komisji Szkolnej został przedstawiony szczegółowy projekt organizacji szkolnictwa w Imperium Rosyjskim księcia Adama Jerzego Czartoryskiego pt. O zasadach publicznego oświecenia w rosyjskim imperium. Projekt ten składał się z 10 części i 102 paragrafów. Została w nim uwzględniona piramidalna organizacja czterech zasadniczych stopni (rodzajów) szkół: parafialnych, powiatowych (dwuklasowych), gubernialnych (czteroklasowych gimnazjów) i okręgowych (uniwersytetów). Podział ten zakładał administracyjną zależność szkół stopnia niższego od szkół stopnia wyższego. Czartoryski podobnie jak Fus zaproponował utworzenie na terenie cesarstwa sześciu uniwersytetów, które miały podlegać Komisji Szkolnej, ta z kolei Ministrowi Oświecenia Publicznego. Według koncepcji księcia uniwersytety miały się znajdować w Petersburgu, Dorpacie, Moskwie, Kazaniu, Charkowie w Wilnie. Utworzenie szkół wyższych było o tyle istotne, że w systemie rosyjskim, podobnie jak wcześniej w Rzeczypospolitej, placówkom tym miała przypaść główna rola w strukturze nowoczesnego systemu oświaty całego imperium. To one bowiem miały objąć władzę zwierzchnią nad szkołami niższego szczebla. Dopiero wokół uniwersytetów miano utworzyć okręgi naukowe (Bazyłow, 1986, 175; por. Szmyt 2009, 37; 2019, 158; Truchim 1960, 44-45).

Oczywiście książkę A. J. Czartoryski przygotowując swoją koncepcję, także wykorzystywał ideę Komisji Edukacji Narodowej. Ostatecznie to założenia jego projektu stały się podstawą ustawy wprowadzającej reformę szkolnictwa w Rosji. Należy jednak podkreślić, iż faktycznym autorem szczegółowego projektu nowego systemu oświaty w Rosji przedstawionego przez Czartoryskiego był najprawdopodobniej pierwszy rektor odnowionego Uniwersytetu Wileńskiego ksiądz Hieronim Stroynowski, który został wówczas wezwany przez księcia do Petersburga i przebywał tam od maja 1802 r. do czerwca 1803 r. (Baliński 1862, 380, 389; Kukuła 2009, 128-130; Truchim 1960, 45). Nic więc dziwnego, że tymczasowy regulamin oświaty publicznej Rosji w dużym stopniu opierał się na założeniach zastosowanych wcześniej w Polsce (Beauvois 2010, 368-369. Szerzej Truchim 1960, 63-90).

2. Tymczasowe przepisy oświecenia publicznego z 24 stycznia 1803 r.

Prace Komisji Szkolnej postępowały w szybkim tempie i na początku 1803 r. projekt ustawy dotyczącej reformy systemu oświaty w Rosji był już opracowany. Wkrótce uzyskał też aprobatę cara Aleksandra I. W konsekwencji 24 stycznia 1803 r. ogłoszono *Ukaz Imperatora do rządzącego Senatu...*, ogłoszony pod nazwą *Tymczasowe przepisy oświecenia publicznego w Imperium Rosyjskim*. Dokument ten stał się podstawą organizacji nowoczesnego szkolnictwa rosyjskiego¹. Ustawa sankcjonowała jego status i strukturę oraz określała zasady funkcjonowania resortu oświaty w całym imperium, w tym również na ziemiach zagarniętych przez Rosję w kolejnych rozbiorach Polski. W myśl *Tymczasowych przepisów*:

Powszechne oświecenie w Rossyjskim Imperium stanowi osobną część rządową, poruczoną ministrowi tego oddziału i pod jego sterem kierowana przez rząd główny szkół. Dla moralnego ukształcenia obywateli, stosownie do obowiązków i pożytków każdego stanu, naznacza się cztery rodzaje szkół: to iest: 1. Szkoły parafialne, 2. Powiatowe, 3. Gubernskie czyli Gymnazya. 4. Uniwersytety. Każda kościelna parafia czyli dwie razem, uważając liczbę parafian i odległość ich mieszkań, powinny mieć przynajmniej jedną parafialną szkołę. [...] W każdym powiatowym mieście, powinna być przynajmniej jedna szkoła powiatowa. [...] W każdym gubernskim mieście, oprócz pierwszych dwóch klas szkół niższych, ma być Gymnazyum, które zostawać będzie pod bezpośredniem zawiadywaniem i rządem gubernskiego dyrektora szkół. [...] W wydziałach ustanawia się Uniwersytety dla dawania nauk w wyższym stopniu, teraz naznacza się onych sześć, to iest: oprócz już będących w Moskwie, w Wilnie i Derpacie, będą ustanowione w wydziale Petersburskim, w Kazaniu

¹ Tekst ustawy (ukazu) z 24.01.1803 r. był drukowany w jęz. polskim i rosyjskim, funkcjonował w powszechnym obiegu jako broszura oraz był publikowany w wydawnictwach źródłowych, zbiorach źródeł, periodykach urzędowych i czasopismach.

i w Charkowie, ze względu na patriotyczne ofiary, oświadczone przez szlachtę i obywateli tej guberni. Na potem naznaczają się dla Uniwersytetów miasta: Kiiów, Tobolsk, Uściug Wielki i inne, w miarę sposobów iakie się znajdą ku temu dogodne (Nowy Pamiętnik Warszawski 1803/10, 176-178).

Ustawa normująca funkcjonowanie nowoczesnego szkolnictwa w Rosji dotyczyła organizacji szkół wszystkich ww. poziomów edukacji. Ale też określała system nauczania, organizację oraz system zależności administracji szkolnej, a także określała podstawy ekonomiczne szkół wszystkich szczebli. Składała się z trzech podstawowych rozdziałów: „Rozdział I. O zaprowadzeniu Szkół. [...] Rozdział II. O urządzeniu Szkół co do nauk. [...] III. O urządzeniu Szkół co do gospodarskiej części [...]” (Nowy Pamiętnik Warszawski 1803/10, 176-185; Sbornik 1902/2, 139-148).

Zgodnie z koncepcją Fusa i Czartoryskiego, usankcjonowaną ostatecznie w ustawie, podstawą rosyjskiego systemu edukacji publicznej był podział państwa na okręgi naukowe zwane wydziałami – „szkoły kilku przyległych sobie guberni, zgadzających się co do miejscowych okoliczności, składają osobny wydział, który będzie iednemu z członków głównego szkół rządu, pod dozór oddany” (Nowy Pamiętnik Warszawski, 1803/10, 177-178).

Centrami okręgów naukowych miały być uniwersytety jako szkoły najwyższego stopnia i jednocześnie placówki zwierzchnie dla wszystkich szkół niższego szczebla. Skupiały więc one wszystkie typy szkół kilku sąsiednich guberni. Okręgi miały być tworzone przy uniwersytetach bądź już istniejących, bądź też nowo założonych. Ponieważ ustawa zakładała istnienie na terenie Imperium Rosyjskiego sześciu uniwersytetów, w odniesieniu do administracji szkolnej, zgodnie z par. 14 *Tymczasowych przepisów*, obszar cesarstwa został podzielony na sześć wielkich okręgów naukowych (wydziałów), zwanych potocznie okręgami szkolnymi, tj. moskiewski, wileński, dorpacki, petersburski, kazański i charkowski (Pozdestvenskyi 1902/2, 44; Sbornik 1902/2, 148; Szmyt, 2009, 41; Truchim, 1960, 48). Należy podkreślić, że w tej strukturze wyjątkiem był Petersburg, gdzie uniwersytet powstał znacznie później (w 1819 r.), a tymczasowo jego rolę pełnił tamtejszy Instytut Pedagogiczny (Bazyłow 1973, 322, 348; 1986, 175, 186-187). Z kolei uczelnie w Moskwie, Wilnie i Dorpacie istniały już wcześniej, natomiast w Kazaniu i Charkowie zostały założone w czasie wdrażania reformy.

Konsekwencją podziału państwa na okręgi był fakt, że już 25 stycznia 1803 r. zostali mianowani przez cara kuratorzy (popieczyciele) poszczególnych okręgów naukowych (szkolnych) oraz pozostali członkowie Głównego Zarządu Szkół. Kuratorem Petersburskiego Okręgu Naukowego mianowano więc Mikołaja Nowosilcowa, Dorpackiego – Teodora Fryderyka Klingera, Moskiewskiego – Michała Murawiewa, Kazańskiego – Andreja Andrejewicza Manteuffla, którego jednak już 20 czerwca tego samego roku zastąpił Stefan Jakowlewicz Rumowski, Charkowskiego – Seweryna Potockiego, a Wileńskiego – Adama Jerzego Czartoryskiego.

Członkami Zarządu Szkół bez przydziału zostali zaś Jankowicz de Myriewo, Piotr Świstunow, Mikołaj Fus i Mikołaj Oziereckowski (Nowy Pamiętnik Warszawski 1803/10, 186; Rozdestvenskiy 1902/2, 4; Sbornik 1902/2, 148-153; Szmyt, 2009, 44; Truchim 1960, 48). Kuratorzy stanowili jednocześnie tzw. Główną Dyрекcję Szkół przy Ministrze Oświecenia Publicznego. Obowiązki i kompetencje kuratorów zostały określone w par. 20 i 21 *Tymczasowych przepisów*, w tym m.in.

Popieczytel odpowiada za dobre urządzenie wszystkich szkół poruczonego iemu wydziału, odbiera doniesienia od swego uniwersytetu; nim zaś ustanowiony zostanie uniwersytet i urządzony w ogóle wydział, prosto od szkół odbiera doniesienia tym porządkiem, iaki stosownie do tych zasad postanowiony będzie, przedstawuje ministrowi o biegu rzeczy i w ważniejszych zdarzeniach władzę jego przechodzących, czeka na zdanie ministra. On obowiązany starać się o urządzenie w swoim wydziale uniwersytetu i innych szkół, iesli onych gdzie ieszcze nie masz, o przyprowadzenie ich, zgodnie z temi zasadami, do kwitnącego stanu, słowem: o rozszerzenie i postępek powszechnego oświecenia w mieyscach iemu poruczonych. [...] Popieczytel obowiązany objeżdżać szkoły swego wydziału, przynajmniej jeden we dwa lata; w przypadku zaś iakowey przeszkody, minister prosi o naywyższe pozwolenie wysłania do tego wydziału innego członka głównego szkół rządu. [...] Dla uniwersytetów, gimnazyów i innych szkół, będą wydane ustawy szczególne, których ma być wyjaśnione wszystko, co się do nich ściąga. Popieczytel każdy dla swego wydziału podaie do rządu szkolnego swoją opinią i wiadomości. Potrzebne do ułożenia ustaw (Nowy Pamiętnik Warszawski 1803/10, 179-181).

Odpowiednio do ujętej w ustawie piramidalnej zależności zarówno szkół, jak i administracji szkolnej kuratorom podlegali bezpośrednio rektorzy uniwersytetów. Natomiast na kolejnym szczeblu w hierarchii administracyjnej szkolnictwa w Rosji stali dyrektorzy (kierownicy) gimnazjów i kierownicy szkół powiatowych, którzy reprezentowali w poszczególnych guberniach i powiatach władze uniwersyteckie. Na najniższym szczeblu stali zaś opiekunowie szkół parafialnych, które funkcjonowały przy poszczególnych parafiach. Sprawy te regulowały odpowiednie paragrafy *Tymczasowych przepisów*:

- Każdy uniwersytet ma swój rząd. Prezydentem jego iest Rektor uniwersytetu: on się wybiera od powszechnego zebrania uniwersytetu i od głównego szkół rządu, przez ministra powszechnego oświecenia, przedstawuie się na naywyższe potwierdzenie. [...]
- Guberscy dyrektorowie szkół naznaczają się przez Rząd główny szkół, na podanie uniwersytetu tego wydziału, do którego one należą. Dyrektorowie wspomnieni są w 7mey klasie, ieżeli wyższej rangi nie mają. [...]
- Dozorcy powiatowych szkół podlegli są guberskiemu dyrektorowi, w odnoszeniu się w tem, co się tycze szkół w ich zawiadywaniu będących: z resztą i sami w rzeczy należącey do dobrego urządzenia szkół parafialnych w obywatelskich dobrach,

mogą udawać się do obywateli o pomoc i o przyczynienie się ze strony marszałka powiatowego. [...]

– Parafialne szkoły w dobrach skarbowych poruczają się plebanowi i iednemu ze znakomitszych mieszkańców; w dobrach zaś obywatelskich zostawiają się one oświeconemu i gorliwemu staraniu samych dziedziców (Nowy Pamiętnik Warszawski 1803/10, 177-178).

Jednocześnie z wprowadzeniem ustawy dawną Komisję Szkolną przekształcono w Główny Zarząd Szkół, który odtąd miał kierować administracją szkolną pod nadzorem ministra resortu oświaty². W skład Głównego Zarządu Szkół, oprócz osób mianowanych przez cara, wchodzili kuratorzy poszczególnych okręgów szkolnych (wydziałów). Kuratorzy, którzy sprawowali nadzór nad wszystkimi szkołami w danym okręgu, byli jednocześnie nadzorcami lub komisarzami uniwersytetów, wokół których poszczególne okręgi były tworzone.

W myśl *Tymczasowych przepisów* Główny Zarząd Szkół miał się przede wszystkim zająć realizacją ustawy, m.in. poprzez opracowanie programów nauczania szkół niższego i średniego stopnia oraz ustaw (statutów) dla uniwersytetów. Miał też określić liczbę etatów personelu nauczycielskiego, czyli skład kadry pedagogicznej i jej uposażenie (BUWil. 2, KC 645, 127-128; Nowy Pamiętnik Warszawski 1803/10, 176-179; Kornilov 1897/2, 139-140).

Główny Zarząd Szkół miał się również zająć rozwiązaniem problemu podręczników i pomocy naukowych. W konsekwencji na wniosek ministra Zawadowskiego 27 czerwca 1803 r. została powołana Komisja Podręczników, której zadaniem było zbadanie i weryfikacja podręczników wydawanych przez Komisję Szkolną, ustanowioną jeszcze przez Katarzynę II. Poza dokonaniem analizy podręczników już wydanych komisja miała się też zająć opracowaniem podręczników brakujących, zwłaszcza do gimnazjów. Zakres jej zadań pozwala przypuszczać, że wzorowano się na Towarzystwie Ksiąg Elementarnych KEN (Truchim 1960, 49).

Natomiast w październiku 1803 r., na podstawie odrębnej decyzji cara, powołano Komisję dla Opracowania Organizacji Szkół Wojennych, w skład której oprócz ministra Piotra Zawadowskiego, Mikołaja Nowosilcowa, Teodora Klingera, hrabiego Płatona A. Zubowa, generała inżyniera Suchtelena, wiceadmirała Pawła W. Cziczagowa, generał-majora Boguszewa wchodził również książę Adam Jerzy Czartoryski. Ostatecznie projekt organizacji szkół wojskowych car zatwierdził odrębnym ukazem dopiero 21 marca 1805 r. Nie zostały one jednak objęte zakresem działania Ministerstwa Oświecenia Publicznego i Głównego Zarządu Szkół. Podobnie było ze szkołami pozostającymi pod opieką cesarzowej Marii Teodorówny, instytutami żeńskimi, akademiami duchownymi oraz niektórymi szkołami zawodowymi, jak np. Korpus Górniczy (Beauvois 1972, 15).

² Szczegółowa rola Głównego Zarządu Szkół została określona w par. 1, rozdz. 1 *Tymczasowych przepisów*.

W dalszej kolejności, na podstawie ukazu (instrukcji carskiej) z 26 sierpnia 1811 r., utworzono instytucję dozorców honorowych. Byli oni niejako łącznikami między szkołą a społeczeństwem, a jednocześnie propagowali w środowisku lokalnym system oświaty publicznej. Funkcja ta cieszyła się dużym uznaniem, a powagi tym quasi-urzędnikom dodawał fakt, że mieli oni m.in. prawo do noszenia munduru (Nowy Pamiętnik Warszawski, 1803/10, 187). Dozorcy honorowi byli wybierani przez Ministra Oświecenia Publicznego spośród zamożnych i wpływowych obywateli danej guberni czy powiatu, chociaż początkowo minister polecił ich wybór gubernatorom cywilnym, później zaś uniwersytetom. Na temat ich kompetencji M. Ambros pisał, że „otrzymali oni dozór i opiekę nad szkołami powiatowemi, pensjami, konwiktami, a w szczególności szkołami parafialnemi, tudzież funduszami szkolnemi” (Ambros, 6 (150); szerzej Beauvois, 2010, 428-435; Bieliński, 1899/1, 225 *passim*; Szmyt, 2009, 47-48).

Należy podkreślić, iż *Tymczasowe przepisy* określały również typy i stopnie szkół w cesarstwie. Zgodnie z tym dokumentem, poza uniwersytetami, w poszczególnych okręgach miały funkcjonować szkoły im podległe, czyli gubernialne (gimnazja), szkoły powiatowe i parafialne. Z czasem wprowadzono też szkoły typu półwyższego, tj. licea. Ponieważ taka forma organizacyjna administracji szkolnej istniała wcześniej tylko w Polsce, z całą pewnością można stwierdzić, że wzór do ostatecznego projektu *Tymczasowych przepisów* zaczerpnięty został z praktyki polskiej, z czasów funkcjonowania Komisji Edukacji Narodowej (Bartnicka 1977, 136-138; Beauvois 2010, 368-369; Mizia 1972, 44, 106; Lubczyński 1930, 1-4).

3. Ustawy (statuty) uniwersytetów

Priorytetem dla Głównego Zarządu Szkół było jednak opracowanie ustawy zasadniczej dla uniwersytetów. Zadanie to powierzono Fusowi, Ozierieckowskiemu, Jankowiczowi de Myriewo i Klingerowi. Ostatecznie zrezygnowano z ułożenia ustawy ogólnej dotyczącej uniwersytetów, a skoncentrowano się wyłącznie na opracowaniu projektów ustaw (statutów) dla każdej z sześciu uczelni z osobna.

Pierwsze ustawodawstwo uniwersyteckie w Rosji z lat 1803-1804 nosiło na sobie znamiona różnorodności w tym sensie, że licząc się ze specyfiką już istniejących uczelni na terenach narodowościowo i językowo nierosyjskich, opracowano dla nich odrębne ustawy (Schiller 2008, 27).

Przykładowo o zajęcie się sprawami organizacji Uniwersytetu Wileńskiego minister Piotr Zawadowski zwrócił się do księcia Adama Jerzego Czartoryskiego oraz hrabiego Seweryna Potockiego, na posiedzeniu Komisji Szkolnej 4 października 1802 r. Tego samego dnia Komisja Szkolna poleciła również swojemu sekretarzowi

Karazinowi, opracowanie ogólnego projektu organizacji szkół gubernialnych, czyli gimnazjów (Truchim 1960, 47).

Przygotowaniem projektu statutu dla Uniwersytetu Wileńskiego zajął się przede wszystkim Adam Jerzy Czartoryski. Opracowanie tego dokumentu książkę ponownie powierzył Hieronimowi Stroynowskiemu. Projekt, wzorowany na Ustawach Komisji Edukacji Narodowej, przedyskutowany wcześniej na posiedzeniu Głównego Zarządu Szkół, car zatwierdził 18 maja 1803 r. pod nazwą *Ustawy Uniwersytetu Wileńskiego i szkół jego wydziału*. Dokument ten poprzedzony został swego rodzaju aktem odnowienia dawnej Szkoły Głównej Litewskiej (Wileńskiej) jako Imperatorskiego (Cesarskiego) Uniwersytetu Wileńskiego). Był to tzw. *Akt potwierdzenia Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego* z 4 kwietnia 1803 r. Ustawy dotyczące pozostałych uniwersytetów wprowadzono znacznie później. Dla porównania 12 grudnia (września) 1803 r. została zatwierdzona *Ustawa Uniwersytetu Dorpackiego*, a 5 listopada 1804 r. *Ustawa Uniwersytetu Moskiewskiego*, którą z minimalnymi różnicami zastosowano również na uniwersytetach w Charkowie i Kazaniu (Bartnicka 1977, 91-105; Buczek 2007, 127; Truchim 1960, 50; Schiller 2008, 27). Natomiast ze względu na fakt, iż w Petersburgu uniwersytet powołano dopiero w 1819 r., funkcję szkoły głównej, a tym samym placówki nadzorującej w stołecznym okręgu naukowym szkolnictwo niższego szczebla, jak wiadomo, przez kilkanaście lat spełniał Instytut Pedagogiczny. Powstał on w 1804 r. z przekształcenia petersburskiego gimnazjum nauczycielskiego i w tym samym roku otrzymał swój statut (Bazyłow 1973, 322, 348; 1986, 175, 186-187).

Poza strukturą szkolnictwa rosyjskiego ujętą w *Tymczasowych przepisach* z 1803 r. z czasem pozostawały dwa uniwersytety powstałe na ziemiach zależnych od Rosji, tj. uniwersytet w Turku założony w 1809 r. jako Cesarski Uniwersytet Aleksandrowski (od 1828 r. w Helsinkach), zupełnie odmienny w swej strukturze od pozostałych, oraz Uniwersytet Warszawski, założony w 1816 r. (Schiller 2008, 30). Natomiast po zmianach w strukturze szkolnictwa po powstaniu listopadowym i zamknięciu m.in. Uniwersytetu Wileńskiego, w pierwszej połowie XIX w. Rosja wzbogaciła się o kolejną uczelnię – Uniwersytet św. Włodzimierza w Kijowie (1835 r.). Z dawnego Uniwersytetu Wileńskiego władze pozostawiły tylko dwa wydziały: medyczny i teologiczny, które funkcjonowały przez dziesięć lat jako Cesarska Akademia Medyko-Chirurgiczna i Rzymsko-Katolicka Akademia Duchowna³.

Ze względu na swoją specyfikę, a przede wszystkim inny niż rosyjski język nauczania i tradycje, okręgi szkolne, a tym samym i uniwersytety – wileński (polski język wykładowy) i dorpacki (język niemiecki), korzystały z przepisów szczegółowych, zdecydowanie różniących się od pozostałych. Podobnie było z uniwersytetami w Turku (Helsinkach) i w Warszawie.

³ Powstanie listopadowe było również pretekstem do zamknięcia Uniwersytetu Warszawskiego.

Pierwsze przepisy dotyczące uniwersytetów w Imperium Rosyjskim nadawały im korporacyjny ustrój i nieznacznie tylko ograniczoną swobodę nauczania.

Czyniły z uniwersytetów najwyższą hierarchicznie instytucję naukową w okręgu, nadając im funkcje kontrolne względem całego szkolnictwa znajdującego się na ich terenie, a także władzę cenzorską. Zdaniem wielu badaczy przepisy z 1803-1804 przyznały teoretycznie rosyjskim uniwersytetom pełną autonomię i wolności akademickie. [...] Nic zatem dziwnego, że w dyskusjach uniwersyteckich, jakie odbywać się będą w późniejszych okresach, ustawodawstwo uniwersyteckie początku panowania Aleksandra I stanie się ważnym punktem odniesienia, aczkolwiek odwoływano się bardziej do jego teoretycznych zapisów niż działania w praktyce (Schiller, 2008, 28).

Zgodnie z respektowaną na wszystkich uniwersytetach zasadą samorządności i kolegialności ujętą m.in. w *Ustawach czyli ogólnych postanowieniach Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego Uniwersytetu i Szkół jego Wydziału* z 18 maja 1803 r. (LPAH, 721, 1, 9, 13-18v; Nowy Pamiętnik Warszawski 1803/11, 336-365; Bartnicka 1977, 91-105; Beauvois 2010, 387-388) ośrodkiem władzy w każdej uczelni była rada (sowiet), w skład której wchodziłi wszyscy profesorowie; ciałem wykonawczym był zarząd (prawlenie), władzę sądowniczą sprawował zaś sąd uniwersytecki. Wszystkie uniwersytety znajdowały się pod ogólnym zwierzchnictwem Ministra Oświecenia Publicznego i podlegały nadzorowi (opiece) „wyznaczonego członka Głównego Zarządu Szkół” (Schiller 2008, 27).

W dniu zatwierdzenia ustaw (statutów) dla uniwersytetów w Moskwie, Charkowie i Kazaniu, tj. 5 listopada 1804 r., została też ogłoszona *Ustawa o naukowych zakładach podporządkowanych uniwersytetom*. W jej opracowaniu główną rolę odegrał akademik Mikołaj Fus. Była ona właściwie szczegółowym rozwinięciem zasad zawartych we wcześniejszej ustawie z 24 stycznia 1803 r., czyli w *Tymczasowych przepisach*, a także niektórych postanowień zawartych w poszczególnych ustawach uniwersyteckich. Ustawa z 5 listopada 1804 r. faktycznie zamknęła ustawodawczą część pracy nad organizacją nowoczesnego systemu szkolnictwa w Imperium Rosyjskim (Truchim 1960, 50).

* * *

Prace Głównego Zarządu Szkół nad tworzeniem nowoczesnego systemu szkolnictwa w Rosji nie ograniczyły się wyłącznie do podjęcia czynności organizacyjnych, programowych, przebudowy części administracyjnej resortu oświaty, w tym ustalenia struktury szkolnictwa, systemu zależności między placówkami oraz określenia roli i zasad funkcjonowania uniwersytetów. Ważnym krokiem było opracowanie zasad funkcjonowania niższych szczebli edukacji wraz z zapewnieniem systemu kontroli nad szkołami. Przykładowo już 5 maja 1803 r. została wydana *Instrukcja*

dla wizytatorów, czyli dla nadzorców wszystkich szkół niższego szczebla, a 5 listopada 1804 r. *Ustawa o naukowych zakładach podporządkowanych uniwersytetom*, która uszczegółowiła wcześniejsze ustawy uniwersyteckie. Szczegółowe zasady dotyczące funkcjonowania szkół gubernialnych i powiatowych praktycznie regulowały statuty poszczególnych placówek, które z nielicznymi wyjątkami były podobne do siebie⁴. Unormowano także funkcjonowanie szkół najniższego szczebla (parafialnych), co znalazło swoje odbicie w *Ustawach dla szkół parafialnych* wydanych w 1807 r.⁵ W odniesieniu do tego typu szkół uniwersytety praktycznie tylko pośrednio wpływały na rozwój i funkcjonowanie szkolnictwa parafialnego. Podobnie było ze sprawowaniem nad nimi kontroli. Na tym poziomie edukacji oddały one inicjatywę przede wszystkim Kościołowi, w mniejszym zaś stopniu społeczności wiejskiej i posiadaczom ziemskim. Szkoły parafialne faktycznie nie miały formalnych kierowników, chociaż praktycznie „nadzór nad nimi w dobrach skarbowych poruczano plebanowi i jednemu ze znaczniejszych mieszkańców, zaś w dobrach szlacheckich ich właścicielowi” (Ambros 1939, 15(159). Szerzej zob. *Ustawy 1807*, 1-18; Beauvois 2010, 691-744).

Zasadnicze zmiany statusu prawnego, struktury, podstaw programowych i funkcjonowania zarówno szkolnictwa, jak i uniwersytetów nastąpiły w 1835 r. Wówczas ustalono przede wszystkim jednolity statut dla wszystkich uniwersytetów w Imperium Rosyjskim, który obowiązywał od 1 stycznia 1835 r. (Schiller 2008, 635-648).

Konkludując należy podkreślić, iż wszystkie kolejne ustawy uniwersyteckie wprowadzone w XIX w. (z 1835, 1863 i 1884 r.) przede wszystkim systematycznie ograniczały autonomię uczelni. Wprowadzały m.in. jednolitą strukturę organizacyjną oraz profil nauczania. W konsekwencji we wszystkich uniwersytetach, po wprowadzeniu kolejnych ustaw podobna była struktura ciał kolegialnych i stanowisk uniwersyteckich. Każdy uniwersytet dzielił się też na 3 wydziały (fakultety): filozoficzny, medyczny i prawny. Utrzymano jednak wybory władz rektorskich i dziekańskich, chociaż wybieralność rektorów zniesiono w 1849 r. W zakresie nadzoru nad pozostałymi szkołami, stopniowo pozbawiano uniwersytety zwierzchnictwa nad placówkami niższego szczebla w poszczególnych okręgach.

W Imperium Rosyjskim strategię władz wobec uczelni wyznaczały zarówno aktualne uwarunkowania polityczne, jak i poglądy poszczególnych władców i dygnitarzy carskich, wydarzenia społeczne. Chociaż w przypadku *Ustawy*

⁴ Szkołą gubernialną, która funkcjonowała na zdecydowanie odmiennych zasadach, było np. Gimnazjum Wołyńskie w Krzemieńcu, z czasem przemianowane w liceum. Podobnie było z kolejnymi placówkami typu „półwyższego” (liceami) na terenie Imperium Rosyjskiego – w Carskim Siole, Nieżynie i Odessie.

⁵ Przykładem mogą tu być *Ustawy dla Szkół Parafialnych w Guberniach Wołyńskiej, Kijowskiej i Podolskiej...* z 31 sierpnia 1807 r.

z 1835 i 1883 r. zamiarem władz nie było wyłącznie nasilenie kontroli państwowej, ale również podniesienie standardów akademickich poszczególnych uniwersytetów, co udało się zrealizować połowicznie (Schiller, 2007, 29-31).

Bibliografia

- ALESHINTSEV, I. A. [Алешинцев, И. А.] (1912), История гимназического образования в России (XVIII и XIX вв.). Санкт-Петербург.
- AMBROS, M. (1939), Zarys statystyczny szkół wydziału wileńskiego. W: Ateneum Wileńskie. 14/1, 145-231.
- ANDRUSIEWICZ, A. (2015), Aleksander I. Wielki gracz car Rosji – król Polski. Kraków.
- BALIŃSKI, M. (1862), *Dawna Akademia Wileńska*. St. Petersburg.
- BARTNICKA, K. (1977), Sprawa przedruku Ustaw Komisji Edukacji Narodowej w Wileńskim Okręgu Szkolnym w początku XIX w. W: *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, 20, 91-105.
- BARTNICKA, K. (red.) (2015), Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla Stanu Akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane Roku 1783. Wydane z oryginału ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Pierwsze pełne wydanie z tabelami i wzorami od 1783 roku. Warszawa.
- BAZYŁOW, L. (1973), Społeczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX w. Wrocław etc.
- BAZYŁOW, L. (1986), Historia nowożytnej kultury rosyjskiej. Warszawa.
- BEAUVOIS, D. (1972), Inteligencja bez wyjścia: wiedza a przywileje społeczne w Wileńskim Okręgu Szkolnym (1803-1831). W: Czepulis-Rastenis, R. (red.), *Inteligencja polska pod zaborami*, Warszawa, 12-64.
- BEAUVOIS, D. (2010), Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832. Wrocław.
- BIELIŃSKI, J. (1899), *Uniwersytet Wileński (1579-1831)*, 1. Kraków.
- BUCZEK, K. (2007), *Hugo Kołłątaj i edukacja*. Warszawa.
- BUWil. (bd.), *Vilniaus universiteto biblioteka [Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie]*, 2 – Vilniaus senas universiteto archyvas [Archiwum Uniwersytetu Wileńskiego], KC 645.
- FIODOROW, W. (1993), *Aleksander I. W: Iskenderow I. (red.), Dynastia Romanowów*. Warszawa.
- KORNILOV, I. [Корнилов, И.] (1897) (1897), Сборник материалов для истории просвещения в России, 2. Санкт Петербург.
- KUKUŁA, A. J. (2009), *Hieronim hrabia Stroynowski. Prawnik – ekonomista – fizjokrata*. Lublin.
- LPAH (1803-1832), *Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius [Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie]*, 721 – Vilniaus universitetas [Uniwersytet Wileński], 1, 9, 13-18v.
- LUBCZYŃSKI, J. (red.) (1930), Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły Rzeczypospolitej przepisane. Lwów.
- MIZIA, T. (1972), *O Komisji Edukacji Narodowej*. Warszawa.
- ROZHDESTVENSKIY, S. V. [Рождественский, С. В.] (сост.) (1902), Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802-1902. Санкт-Петербург.
- SVORNIK (1866), *Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения (1866)*, 1: 1802-1834. Санкт-Петербург.
- SVORNIK (1897), *Сборник материалов для истории просвещения в России извлеченных из Архива Министерства народного просвещения (1897)*, 2: Учебные заведения в западных губерниях 1802-1804. Санкт-Петербург.
- SVORNIK (1901), *Сборник материалов для истории просвещения в России извлеченных из Архива Министерства Народного Просвещения (1901)*, 4: Виленский учебный округ 1803-1831. Санкт-Петербург.
- SCHILLER, J. (2008), *Universitas Rossica. Koncepcja rosyjskiego uniwersytetu 1863-1917*. Warszawa.

- SZMYT, A. (2009), Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu w systemie szkolnictwa Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1803-1833. Olsztyn.
- SZMYT, A. (2019), Fenomen czy przypadek miejsca? Publiczne szkoły średnie w Krzemieńcu w latach 1773-1939. Olsztyn.
- TRUCHIM, S. (1960), Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku. Łódź.
- UKAZ (1803), Ukaz Aleksandra I, Imperatora do Rządzącego Senatowi względem urządzenia nauk i szkół, w państwie rosyjskim [z 24.01.1803 r.]. W: Nowy Pamiętnik Warszawski, 10, 175-185.
- USTAWY (1803), Ustawy czyli ogólne postanowienia Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego i Szkół jego wydziału [z 18.05.1803 r.]. W: Nowy Pamiętnik Warszawski, 11, 36-63.
- USTAWY (1807), Ustawy dla Szkół Parafialnych w Guberniach Wołyńskiej, Kijowskiej i Podolskiej. [b.m.w.], 1-18.

